

Predstavljanje osoba sa invaliditetom u književnosti, stripu i filmu¹

Jelena Milošević²

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

doi:10.5937/comman10-8359

Rezime: Izložene diskriminaciji, segregaciji i getoizaciji, osobe sa invaliditetom su vekovima, usled neznanja, sujeverja i straha od nepoznatog, bile tretirane kao teret, a kasnije kao pacijenti, u skladu sa medicinskim modelom pristupa invalidnosti. Pod uticajem političkih i društvenih promena, ali i ujedinjenih aktivista sa invaliditetom, u drugoj polovini 20. veka počinje da se razvija socijalni model pristupa invalidnosti zasnovan na ljudskim pravima koja pripadaju svima, kao i jezik invalidnosti. Jedna od najvećih prepreka na putu ovih promena je ljudska svest. Zato je podizanje svesti kontinuiran proces koji zahteva istrajnost, edukaciju i motivaciju pre svega samih osoba sa invaliditetom, kao i cele javnosti, uz obaveznu upotrebu svih vrsta medija. U ovom radu analiza filmova, knjiga i stripa čiji su likovi osobe sa invaliditetom pokazuje koliko se percepcija medija, kao refleksija stavova društva o invalidnosti, menjala kroz vreme, od posmatranja osoba sa invaliditetom kroz medicinski model pristupa invalidnosti, kao pasivnih objekata tuđe brige, do opserviranja invalidnosti kroz prizmu ljudskih prava i socijalnog modela prema kome invalidnost nije lična karakteristika i individualni problem, već socijalni fenomen.

Ključne reči: osobe sa invaliditetom, ljudska prava, diskriminacija, model pristupa invalidnosti, jezik invalidnosti, strip, film, književnost

¹ Rad je nastao iz master teze: „Uloga medija u podizanju svesti o pravima osoba sa invaliditetom”, koja je odbranjena na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (Master akademske studije komunikologije)

² Kontakt sa autorkom: jelenamilosevic223@gmail.com

1. Uvod

Prema procenama Svetske zdravstvene organizacije, oko 15 % svetskog stanovništva čine osobe sa invaliditetom. Tokom istorije su se i stavovi prema njima menjali, od veličanja usled verovanja da su ih magijske sile pozitivno obeležile na rođenju, preko posmatranja ove populacije isključivo kroz medicinski model pristupa invalidnosti, kao pasivnih objekata tuđe brige, do pristupa invalidnosti kroz prizmu ljudskih prava i socijalnog modela kome invalidnost nije lična karakteristika i individualni problem, već socijalni fenomen. Ipak, raspoložive informacije o životu osoba sa invaliditetom pokazuju da su one bile i ostale jedna od najmarginalizovanijih grupa.

Paralelno sa promenama u stavovima, razvijao se i jezik invalidnosti. Jedna od posledica posmatranja osoba sa invaliditetom kroz medicinski model je još uvek rasprostranjena terminologija bazirana isključivo na dijagnozi koju osoba ima, odakle su proizašle neprihvatljive etikete poput autističari, cerebralci, paraplegičari, daunovci. Socijalni model pristupa invalidnosti je sa sobom doneo termin „osoba sa invaliditetom” pri čemu je akcenat stavljen na samu ličnost sa svim vrlinama i manama. Iako su, kao posledica ukorenjenih predrasuda, neadekvatni termini i dalje u upotrebi, danas se izraz „osoba sa invaliditetom” koristi u većini međunarodnih i domaćih dokumenata, a sve više i u masovnim medijima i svakodnevnom govoru.

Svet je uveliko zagazio u 21. vek, ali osobe sa invaliditetom su još uvek izložene diskriminaciji, segregaciji i getoizaciji, svakodnevno se suočavajući sa brojnim izazovima u vidu arhitektonskih barijera, nepostojanja pristupačnog prevoza i servisa personalne asistencije, kao i niske društvene svesti o pitanjima invalidnosti. Izuzetno značajno mesto u podizanju svesti zauzimaju masovni mediji, čiji se odnos prema ovoj populaciji menjao zajedno sa društvenim prilikama. Namera rada je da kroz odabrane medije, koji su ujedno i ogledalo društva, prikaže na koji način su se stavovi prema osobama sa invaliditetom menjali kroz vreme.

Osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava kao i ostalim ljudima. Ova grupa građana ne živi u „specijalnom”, već u jedinom društvu koje postoji, i imaju jednako pravo, ali još uvek ne i jednake mogućnosti, da učestvuju u svakom njegovom segmentu ravnopravno sa svojim sugrađanima. Jedna od najvećih prepreka ka stvaranju inkluzivnog društva jesu mentalne barijere.

2. Medicinski i socijalni model pristupa invalidnosti

Tokom većeg dela 20. veka društvo je osobe sa invaliditetom tretiralo kao „poslušnike“ o kojima drugi treba ne samo da brinu, već i da odlučuju, dok oni bez pogovora, pasivno žive i ponašaju se onako kako „stručnjaci“, najčešće medicinski radnici, smatraju da je za njih najbolje. Ovaj takozvani medicinski pristup invalidnosti podrazumeva da je, nakon neophodne operacije ili lečenja, individua sa invaliditetom ta koja se „mora“ prilagoditi okruženju, kroz standardni rehabilitacioni program, bez obzira na svoje individualne potrebe. U fokusu je invaliditet kao posledica bolesti, povrede ili nekog oštećenja zdravlja i, pre svega, kao problem pojedinca. Veruje se da medicinski eksperti najbolje znaju kako osobu sa invaliditetom rehabilitovati i postaviti je u već spremne okvire kreirane za „normalnu“ društvenu većinu koja svoje percepcije zasniva na već navedenim klišeima. One kod kojih je zbog individualne prirode invaliditeta to nemoguće sprovesti do „zadovoljavajućeg“ nivoa, treba smestiti u specijalne ustanove gde će uz adekvatnu brigu i negu obučenog, medicinskog osoblja, provesti ostatak života onako kako je to neko drugi za njih osmislio (Tatić, 2011).

U skladu sa takvim pristupom, zdušno podsticane od strane masovnih medija željnih senzacionalizma, tridesetih i četrdesetih godina 20. veka su inicirane brojne kampanje u okviru kojih su uglavnom angažovana „nemoćna, hrabra“ dečica koja su služila da što plastičnije predstave „strahote“ invalidnosti, insinuirajući da dete sa invaliditetom neće dočekati sutra, pozivajući plemenite darodavce da finansijski podrže traženje leka za određenu bolest, rad neke specijalne ustanove ili slično i na taj način olakšaju život ovoj „unesrećenoj populaciji“, a zapravo samo produbljujući postojeću stigmatizaciju i diskriminaciju (Šapiro, 2005).

Kao reakcija na ovakve stavove, krajem 20. veka počinje da se razvija socijalni model pristupa invalidnosti u čijoj osnovi leži Mekanikova teza „da se bolest kao stanje mora razlikovati od onesposobljenosti, invalidnosti“ (prema Cucić, 2001: 12), kao i da invalidnost nije individualni problem, već socijalni fenomen. Nije pojedinac sa invaliditetom taj koji treba da se uklapa u postojeće društvene šablone, već je odgovornost društva „da se menja i stvara uslove za jednako i potpuno učešće svih svojih članova, bez obzira na to koliki je stepen adaptacije potreban i koliko vremena će trebati za izjednačavanje mogućnosti“ (Tatić, 2011: 26). Jedino članovi takvog društva imaju mogućnost da žive u okruženju gde se poštuje različitost, podstiče razvoj i pruža podrška svake vrste, prema individualnim potrebama, a ne prema okvirima koje je kreirao neko drugi.

Iako bolest može biti uzrok invalidnosti, brojni, socijalno određeni faktori, takođe, mogu uticati na pojavu iste što čini invalidnost ideološkim i političkim pitanjem koje zahteva socijalnu akciju i rešenja zasnovana na ljudskim pravima (Cucić, 2002). Zapravo, bolest, povreda ili trauma donekle onesposobljavaju osobu sa invaliditetom, utičući negativno na njeno zdravstveno stanje, ali se ona tek u sudaru sa informatičko-komunikacijskim, psihosocijalnim ili barijerama u životnoj sredini „suočava sa socijalnom isključenošću, marginalizacijom i ge-toizacijom, obespravljenošću” (Tatić, 2011: 26).

Kada imaju zdravstvene problem, osobe sa invaliditetom se, kao i svi ostali građani, obraćaju medicinskim stručnjacima. Ipak, odluke o tome gde će živeti, koju školu će pohađati, čime će se baviti u životu, kao i o intimnim pitanjima, ne spadaju u medicinsku sferu ni kada je reč o široj populaciji, a samim tim ni kada je reč o osobama sa invaliditetom (Tatić, 2011). To su životna pitanja o kojima treba da odlučuje svaka osoba u odnosu na svoje potrebe i da snosi odgovornost za odluku koju je donela. Pravo na izbor je jedno od osnovnih ljudskih prava koje pripada svakom čoveku bez obzira na nacionalnost, veroispovest ili invaliditet. Socijalni model je baziran upravo na ljudskim pravima i podrazumeva „aktivistički pristup za poboljšanje položaja osoba sa invaliditetom u zajednici” (Bajkenbah prema Cucić, 2001: 13), pri čemu je „odgovornost društva da obezbedi uslove za ravnopravno učešće ovog dela populacije u svim oblastima života“ (Ejlard prema Cucić, 2001: 13).

Prema socijalnom modelu, invalidnost postaje problem ne kada je osoba stekne, već kada društvo odbije da se kontinuirano prilagođava potrebama svih svojih članova bez izuzetka. Upravo na ovakvim principima se zasniva filozofija samostalnog života osoba sa invaliditetom.

3. Razvoj filozofije samostalnog života osoba sa invaliditetom

Podstaknuti političkim i socijalnim pokretima druge polovine 20. veka, sedamdesetih godina aktivisti za prava osoba sa invaliditetom počinju da razvijaju filozofiju samostalnog život, čija je suština kontrola koju osoba sa invaliditetom ima nad sopstvenim telom i načinom života, a koji su drugim ljudima dati po prirodi stvari (Estervic, 1995). Invalidnost se sve manje posmatra kao tragedija, a sve više kao vrsta životnog iskustva. Osobe sa invaliditetom sebe više ne doživljavaju kao pasivne žrtve i objekte milosrđa, već kao aktiviste pokreta za samostalni život, dok se problemi identifikuju u društvu, a ne u pojedincu.

Vođeni ovim principima, 1972. godine aktivisti za prava osoba sa invaliditetom na Berkliju (Kalifornija) osnivaju prvi Centar za samostalni život, što se smatra početkom Pokreta za samostalni život, a koji je proizašao iz Programa za studente sa telesnim invaliditetom (*Physically Disabled Student's Program, PDSP*), zasnovanog na ideji da „samostalnost nije merena aktivnostima koje osoba može da obavi bez asistenta, već kvalitetom nečijeg života uz pomoć asistenta“ (Šapiro, 2005: 38).

Osim personalne asistencije, preduslovi koje je nužno ispuniti za samostalni život osoba sa invaliditetom u praksi su i pristupačnost fizičke okoline i prevoza, pristup tehničkim pomagalima i uslugama u lokalnoj zajednici.

Zahvaljujući razvoju medicine i tehnologije, porastu stope preživljavanja, dužem životnom veku, rastu populacije, kao i istrajnim aktivistima pokreta osoba sa invaliditetom širom sveta, danas se pitanje invalidnosti sve intenzivnije posmatra kao fenomen, izazov i pitanje ljudskih prava. U 21. veku svetska kriza predstavlja ozbiljnu prepreku kada je u pitanju ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom i njihov svakodnevni život i sve češće postaje izgovor za smanjivanje sredstava iz budžetskih fondova u celom svetu. Ovo je samo jedan od razloga zbog koga još više dobijaju na težini reči Adolfa Racke: „Sve dok naše invalidnosti doživljavamo kao tragedije, bićemo sažaljevani. Sve dok se stidimo onoga što smo, naši životi će se doživljavati kao beskorisni. Sve dok budemo nevidljivi, drugi će nam govoriti šta da radimo“ (Ratzka, 2003 prema Centar za samostalni život invalida Srbije, n.d.).

4. Jezik kao odraz stavova društva prema osobama sa invaliditetom

Jezik invalidnosti je sintagma pod kojom se podrazumevaju izrazi koji se koriste kada se govori o osobama sa invaliditetom, a nastao je iz neznanja društva kako da se odnosi prema njima. Potreba da im se pomogne često je imala oblik segregacije. Institucije za smeštaj osoba sa invaliditetom, strah od invalidnosti i njene potencijalne prenosivosti i sujeverje bili su „instrument odbrane društva od onoga što se smatralo nespojivim sa estetskim, medicinskim i društvenim kriterijumima fizički i mentalno zdravog čoveka“ (Petrović, 2004: 53) i stabilan temelj za „stvaranje niza predubeđenja o nenormalnosti invaliditeta“ (Petrović, 2004: 53). Jedan od pokazatelja takvog tretmana osoba sa invaliditetom je upravo nemoralni i uvredljivi jezik delom zaslužan za njihovu socijalnu i političku stigmatizaciju (Petrović, 2010: 91).

Promenu stavova i odnosa društva prema osobama sa invaliditetom pratilo je i menjanje jezika koji je korišćen kada se o njima govorilo ili pisalo. Tako su vekovima na našim prostorima u upotrebi bili termin „nemoćni”, „prokaženi”, „nedužni”, a sa velikim boginjama došli su i epiteti „osakaćeni”, „nagrđeni” ili „nečastni”, dok su pedagoški radnici za decu sa invaliditetom koristili termine „abnormalna” ili „defektna” deca (Petrović, 2010: 80–84).

U 20. veku osobe sa invaliditetom su nazivane „slabomoćnima” ili pravno „privredno slabijima” što jasno govori „da se o njima nije razmišljalo u kategorijama njihove pravne i ekonomske jednakosti sa osobama koje nisu invalidi” (Petrović, 2010: 82–83). Pojedinci su se na javnim dokumentima čak potpisivali „kao „lični“, „radni” ili „ratni“ invalidi, kao da je u pitanju zanimanje ili kao da ih je invalidnost odvojila u posebnu grupu ljudi”, nenamerno prihvatajući izolaciju proisteklu iz represije kojoj su bili izloženi (Petrović, 2010: 82–83).

Kako u svetu, tako i u srpskom, a zatim i jugoslovenskom društvu, „deo jezika invalidnosti nastao je iz satire i ironije, kao izraz ruganja ili mržnje prema psihičkom ili fizičkom odstupanju od postojećih normi i shvatanja zdravog nasuprot bolesnom” o čemu svedoče i danas postojeći nadimci i prezimena poput Grba, Gluvaković, Ćorić (Petrović, 2010:78).

Osobe sa invaliditetom su vekovima smatrane „teretom” za porodicu i društvo, nepoželjnom populacijom, invalidnost se vezivala za bolest, a termini poput nemoćan, bogalj, bolesnik i slično su takve stavove samo podsticali. I danas su tradicionalne predrasude toliko ukorenjene da postoje neadekvatni, čak i uvredljivi termini. Novi vek je doba kada se insistira na političkoj korektnosti, ali je invalidnost jedno od polja gde primena u praksi ide sporo uprkos višedecenijskim nastojanjima, pre svega samih osoba sa invaliditetom, da objasne da je invalidnost stanje, a ne vrsta bolesti. Ovo se može delom objasniti činjenicom da se doza patetike uvek „dobro prodavala” u medijima i široj javnosti, a osobe, naročito deca sa invaliditetom su i više nego „pogodna” sfera delovanja. Iz te perspektive, nedovoljno informisanom svetu sintagma „prikovan/vezan za kolica” zvuči senzacionalistički, „invalidno lice” stručno, „osobe sa posebnim potrebama” pompezno, a „hendikep” internacionalno, dok zapravo nepreciznost, čak i apsurdnost ovih termina sugerišu umanjene vrednosti i kapacitete, stvarajući konfuziju kako kod samih osoba sa invaliditetom tako i u celokupnom društvu.

Sintagma „prikovan/vezan za kolica” pre svega potencira pasivnost i nemoć, dok izraz „invalidno lice” osim toga još znači i da ta osoba manje vredi, a suština je u tome da određena osoba ima invaliditet kao samo jednu od brojnih karakteristika svojstvenih svakom ljudskom biću.

Ni toliko popularni termin, naročito u stručnoj literaturi i medijima „osoba sa posebnim potrebama” nema mnogo smisla, s obzirom da odgovor na pitanje koje su to „posebne” potrebe osoba sa invaliditetom niko do sada nije uspeo da pruži. Način njihovih zadovoljavanja jeste drugačiji, ali sama potreba (ustajanje iz kreveta, tuširanje, odlazak u školu, na posao, u prodavnicu, restoran i slično) je ista kao i kod svih drugih ljudi.

Neadekvatan je i termin „hendikep” s obzirom da može imati mnogo šire značenje od onog koji ima reč „invaliditet”. Zapravo, osoba koja se našla u društvu stranaca čiji jezik ne govori, može se osećati „hendikepiranom”, bez obzira na to da li ima ili nema neku vrstu invaliditeta.

Termini amputirac, autističar, distrofičar i, uopšte, poistovećivanje osobe sa dijagnozom, karakteristični su za stručni žargon ili žargon grupe i ne preporučuju se u formalnim situacijama, dok reči slepac, gluvač, idiot i slično imaju pogrdnu konotaciju (Petrović, 2010: 46).

Kao što je invalidnost iz ugla socijalnog modela društveni fenomen, tako i korektna upotreba jezika kojim se opisuju osobe sa invaliditetom „više nije samo pitanje jezika, lingvistike, pravopisa”. Zbog činjenice da „akcentat stavlja na samu ličnost i njene potencijale, dok je invaliditet u drugom planu”, ispravan i politički korektan izraz jeste „osoba sa invaliditetom”, proistekao iz socijalnog modela pristupa invalidnosti (Jovanović, 2012: 446).

Senzibilizacija javnosti na različitost je proces u okviru koga je upotreba politički korektnih termina zajednička odgovornost pre svega „onih koji zastupaju interese osoba sa invaliditetom, ali i medija i pojedinaca koji oblikuju i prosleđuju informacije” (Jovanović, 2012: 447). Međutim, konačan cilj višedecenijskog rada će eventualno biti postignut tek kada osobe sa invaliditetom, uz standardizaciju terminologije, kao važnog, ali samo jednog od segmenta ove kompleksne problematike, budu imale status samostalnih građana, a ne objekta milosrđa, kada fokus bude bio ne na oštećenju pojedinca, već na razvijanju pristupačnog, fleksibilnog okruženja koje pruža podršku svim svojim građanima, kada se u obrazovanju, zapošljavanju, kulturi i svim segmentima života, bude podsticala integracija, a ne segregacija i konačno kada osobe sa invaliditetom budu imale vidljive, aktivne i ravnopravne uloge u društvu u kome žive sa ostalim građanima.

5. Predstavljanje likova sa invaliditetom u književnosti i stripu

Fizički invaliditet kao aspekt karakterizacije seže daleko u prošlost, a brojna svedočanstva o unapred zauzetim stavovima prema osobama sa invaliditetom kao građanima nižeg reda nalaze se kako u svetskoj, tako i u srpskoj literaturi. Likovi sa invaliditetom, po nepisanom pravilu, često imaju ulogu negativca, ogorčenog i ljutog na ceo svet, željnog osvete. Jedan od najupečatljivijih primera ovakvog protagoniste je nemilosrdni i vlastohlepni Ričard III koga je Vilijam Šekspir predstavio kao čoveka sa grbom, za kojim čak i psi laju zato što ih plaši njihov izgled, iako prema tvrdnjama istoričara ovaj kralj u realnosti nije imao invaliditet (Šapiro, 2005). Istoimeno Šekspirovo delo je više puta ekranizovano, kao i romani „Zvonar Bogorodičine crkve“ Viktora Igoa (1977), „Fantom iz opere“ Gastona Lerua (2009), „Ostrvo sa blagom“ Roberta Luisa Stivensona (1966) i „Mobi Dik“ Hermana Melvila (1969), u kojima je zastupljena slična karakterizacija. Igo je Kvazimoda oslikao kao poluljudsko biće koga se sugrađani plaše i od koga zaziru, smatrajući ga „mostrumom“, a Erik je fantom koji čak i miriše na smrt, ali obojica svoju nežniju stranu pokazuju prema ženama u koje su zaljubljeni. S druge strane, Stivensonov Dugi Džon Silver, gusar bez noge, nema nimalo milosti u potrazi za blagom, dok je Melvilov Kapetan Ahab izgubio nogu u borbi sa kitom, a zatim i pamet u ludoj, opsesivnoj težnji za osvetom (Šapiro, 2005).

Brojne slavne i manje slavne ekranizacije tokom čitavog 20. veka. imale su i horor priče engleske spisateljice Meri Šeli o doktoru Frankeštajnu i čudovišnom biću, tretiranom kao „greška“, koje se, odbačeno zbog svog „drugačijeg“ izgleda, sveti i ubija.

U potpunosti suprotnosti sa ovakvim pristupom, nalaze se nesposobni i infantilni književni likovi sa invaliditetom, predstavljeni kao socijalni slučajevi, kojima je najčešće neophodno lečenje, a iznad svega pomoć osoba bez invaliditeta, poput malenog Tima u pripovesti „Božićna pesma“ Čarlsa Dikensa (Šapiro, 2005).

Ako ne lečenje, onda će poslužiti makar i jedno veče za zgodnim, šarmantnim momkom bez invaliditeta kako bi razbio ljušturu koju je sama oko sebe istkala mlada Laura, hroma devojka iz drame Tenesi Vilijamsa „Staklena menažerija“ (2002). Iako se na kraju ispostavlja da mladić ima verenicu, Laura je blaga i puna razumevanja, što su takođe osobine koje se često i u svakodnevnom životu nerealno pripisuju osobama sa invaliditetom, Džimu poklanja figuricu iz svoje staklene menažerije - jednoroga kome je pri padu dok su njih dvoje plesali

polomljen rog, te se sada ne razlikuje od drugih, što i Laura priželjkuje. Ovakva završnica podstiče stav da su osobe sa invaliditetom drugačije, da se kao takve ne uklapaju u standardno društvo i da jedino mogu postati ravnopravni građani ukoliko se ta različitost ukloni i one postanu iste kao većina.

Invaliditet kao deo karaktera je likovima pripisivan i u stripovima, a filmski reditelji su kasnije popularne i inspirativne zločince iz ove vrste medija slikovito razvijali na platnu. Među najpoznatije osvetnike ovog tipa ubrajaju se Efijalt, čiji su roditelji pobegli iz Sparte kako bi spasili svoje dete sa teškim oblikom deformiteta, a koji je izdao Spartance pošto mu Leonida nije dozvolio da učestvuje u bici, smatrajući da bi predstavljao slabu tačku u njegovoj ratnoj formaciji, kako je ispričano u stripu/filmu „300“, zatim glavni Betmenov neprijatelj, Džoker, sa izobličanim licem ili Pingvin, koga su roditelji najpre skrivali od javnosti, a potom ga ostavili da se utopi u reci, pošto se rodio sa perajima umesto ruku (Šapiro, 2005). Nažalost, Pingvinova sudbina odbačenog deteta, stid porodice zbog toga što neko od članova ima invaliditet i njegovo skrivanje čak i u 21. veku nisu nesvakidašnji za realan život, naročito u manjim sredinama.

Sličan princip je primenjivan i u bajkama. Takav je zloglasni Kapetan Kuka, sa kukom umesto šake, koga su, osim u crtanim, više puta oživeli i u igranim filmovima, dok devojčica Klara iz bajke „Hajdi“ spada u usamljene i povučene likove sa telesnim invaliditetom, koju glavna junakinja bez invaliditeta uspeva na kraju da motiviše čak i da prohoda, čime se ponovo sugerije da invalidnost mora da se ukloni, kako bi se za nekoga pronašlo mesto u zajednici.

Iako kao centralnu temu ima strastvenu vezu između pripadnika radničke klase i žene iz visokog društva, primer u kome izrazito dominira medicinski model pristupa invalidnosti je, takođe, nekoliko puta ekranizovan roman „Ljubavnik Ledi Četerli“ D.H. Lorensa (2006). Već na prvim stranama, Kliford Četerli, teško ranjen u ratu, opisan je kao jadan i osakaćeni bogalj, povučen u sebe zbog sramote što koristi invalidska kolica. Skoro se čudeći kada za njega kaže da je ambiciozan i da „u suštini nije bio očajan“ (Lorens, 2006: 5), pisac, na momenat, dopušta svom junaku da ostane „živahan, vedar, moglo bi se reći skoro veseo, rumenog lica, zdrava izgleda i svetloplavih, izazivačkih, živahnih očiju“ (Lorens, 2006: 6), ali ubrzo jasno pokazuje tipične predrasude prema osobama sa invaliditetom kroz aluzije na njegovu aseksualnost i tvrdeći da je Kliforda napustila bezbrižnost, lakomisenost, kao i da mu se na licu primećivala predostrožnost i „izvesna praznina tipična za bogalja“ (Lorens, 2006: 6), smeštajući ga tako u davno isklesani kalup za osobe sa invaliditetom lišene emocija. Kao pravi samarićanin, pisac za svoga junaka pronalazi opravdanje: „Međutim, bio

je toliko pozleđen da je nešto u njemu zamrlo, neka od njegovih osećanja su iščezla. Postojala je praznina neosetljivosti“ (Lorens, 2006: 6).

„Spas“ za Kliforda stiže u liku gospođe Bolton, negovateljice, koja se, na izvestan način, zaljubljuje, ali ne u njega kao ljudsko biće: „Ona je bila ushićena dodirima sa čovekom iz višeg staleža, ovim otmenim vlastelinom, ovim piscem koji je umeo da piše knjige i pesme i čija se slika pojavljivala u ilustrovanim revijama“ (Lorens, 2006: 118). Gospođa Bolton uspeva da ponovo u njemu probudi poslovnog čoveka, da ga vrati u život, tvrdeći samouvereno za svoje „pacijente“, kako i nalaže medicinski model pristupa invalidnosti: „Ja znam šta je za njih dobro, ili se bar trudim da znam, a onda prosto smišljam kako da upravljam njima, za njihovo sopstveno dobro“ (Lorens, 2006: 279).

U njenom prisustvu, Kliford je „nastrano čovek-dete“, a poslednju mogućnost da se bar u jednom segmentu života ostvari svojim zaslugama oduzeta mu je rečima: „Valjanje u kaljuzi ličnih osećanja, krajnje poniženje sopstvene muškosti, kao da mu je davalo neko drugu prirodu, hladnu, skoro vizionarsku, veštinu u poslovima. U poslovima, bio je potpuno nehuman. Neljudsko biće. A to je bila pobeda gospođe Bolton“ (Lorens, 2006: 279). Njegova bezdušnost dostiže kulminaciju dok poput „maloumnika“ i „zveri“, tiraniše svoju preplašenu suprugu, tvrdoglavo odbijajući da joj da razvod.

Za razliku od književnih dela u kojima se uvid u položaj osoba sa invaliditetom, kao i vizura iz koje ih posmatra društvo, stiže uglavnom iz neadekvatne, diskriminatorne terminologije i preciznog opisa izgleda junaka, postoje i primeri u kojima pisci slikajući atmosferu, postupke i želje protagonista sa invaliditetom, zatim njihove najbliže i sredinu u kojoj žive, kreiraju iluziju prihvatanja i prezentuju sliku društva koje na osobe sa invaliditetom gleda isključivo kao na „nepoželjne“, tražeći „najhumaniji“ način kako da ih ukloni i oslobodi njihove najbliže balasta, kao što to čini Haled Hoseini u knjizi „A planine odjeknuše“ (2013), gde, uz mnogo emocija, postepeno uklanja sve likove sa invaliditetom, prividnom eutanazijom, prirodnom smrću, smeštajući ih u dom ili na daleko ostrvo.

Devojčica Roši, sa teškim oštećenjem lobanje, jedina nastavlja život u zajednici i to zahvaljujući „plemenitom spasiocu“ koji je dovodi u Ameriku na plastičnu operaciju. Insinuirajući da čovek može biti srećan jedino ako se ni po čemu ne razlikuje od drugih, Roši je predstavljena kao zadovoljna mlada žena, koja je o svom „prošlom“ životu napisala dirljivu knjigu, kao inspiraciju „zdravima“.

Pisac svojim likovima sa invaliditetom uskraćuje svaku mogućnost izbora, uglavljajući ih u kalup koje im je društvo namenilo. Detaljno opisujući šta sve nisu u stanju sami da učine, Hoseini apostrofiraju njihovu nemoć i „žrtvu” koju njihovi najbliži, podređujući svoje živote njihovim potrebama, podnose. Dok oni koji na takvu „žrtvu” nisu spremni odlaze, Parvana uz svoju sestru ostaje zbog griže savest, a sluga Nabi, na kraju, priznaje da je uz gazdu ostao zbog sebe, zato što mu je pružio udobnost, pažnju, dom.

Na prvi pogled inkluzija, a zapravo segregacija i getoizacija, prikazana je kroz sudbinu devojčice Talije, kojoj je pas odgrizao deo lica. Pošto je majka ostavlja, ona odrasta na ostrvu, na kome se, zahvaljujući učiteljici koja je usvaja, oseća prihvaćenom i gde ostaje čak i kada joj se pruži prilika da ode. Na insistiranje usvojiteljke, školu pohađa zajedno sa ostalom decom, što bi mogao biti dobar primer inkluzivnog školstva, da na celu priču senku ne baca činjenica da ona služi kao inspiracija drugima, a zapravo ceo svoj život provodi na izolovanom ostrvu.

Za razliku od Talijine usvojiteljke, koja kao osoba sa invaliditetom živi, istina u svom domu, ali na izolovanom ostrvu, Abdulaha ćerka, posle moždanog udara, smešta u dom, u skladu sa teorijom medicinskog modela prema kojoj je institucija najbolje i jedino moguće mesto za život osoba sa invaliditetom.

Kasnije pretočena u film, autobiografska knjiga „Moja leva noga“ Kristi Brauna (Brown, 1998), koji je rođen sa invaliditetom tridesetih godina 20. veka u Irskoj, znatno se razlikuje po svom pristupu ovoj temi. Na zanimljiv i duhovit način Braun govori o svom životu, kao i o predrasudama koje je prema njemu otvoreno pokazivala ne samo šira zajednica, već i uža porodica i lekari. Ključan momenat se događa kada mladi Kristi otkriva da jedini deo tela koji može da kontroliše jeste levo stopalo i s vremenom pronalazi načine da se izrazi i komunicira pišući i slikajući na ovaj način. Knjiga realno i bez sentimentalnog ulepšavanja ilustruju Kristijevo detinjstvo, podsticanja njegove majke da ga uključi u zajednicu, faze introvertnosti u tinejdžerskim godinama, seksualnost i društveni život, kao i otkriće njegovih umetničkih talenata, na kraju jasno stavljajući do znanja da se izazovi koje nosi svakodnevni život ovde za njega nikako ne završavaju.

Drugačije vreme, zemlja, ali i životne i političke okolnosti inspirisale su Rona Kovika, aktivistu i jednog od lidera američkog pokreta protiv rata u Vijetnamu, da napiše, takođe kasnije ekranizovanu, autobiografsku knjigu „Rođen četvrtog jula“ (Kovic, 2005). Naime, zbog činjenice da se iz rata u Vijetnamu vratilo mnogo veterana sa invaliditetom, tokom sedamdesetih godina 20. veka

pokret osoba sa invaliditetom je počeo da jača, a njegovi aktivisti da se organizovanije bore za ostvarivanje svojih ljudskih prava i sloboda. O tom periodu, ratnim iskustvima, jezivim bolničkim uslovima u kojima se borio za život, emocionalnim teškoćama da se adaptira na život drugačiji od onog na koji je navikao, govori ovaj veteran koji se odande vratio kao korisnik invalidskih kolica. U prvom susretu sa realnošću, pretvara se u agresivnog alkoholičara, a čast, hrabrost, poštenje, vera, sve ono čemu su ga učili od detinjstva, sada mu se čine kao iluzija, ali se, kroz kontakte i odnose sa ljudima, on sam, kao i njegov stav o životu sa invaliditetom, vremenom razvijaju i menjaju.

Za razliku od prethodna dva, roman *Skallagrigg* (Horwood, 1988), takođe ekranizovan, je fikcija, ali kroz živote dva vrlo kompleksna centralna lika sa teškim telesnim invaliditetom i epizodnog lika sa intelektualnim invaliditetom, realno govori o osećanjima, nadama, strahovima i iskustvima većine osoba sa invaliditetom, kao i o razlikama između načina na koje su ih porodica i društvo tretirali tokom dvadesetih i osamdesetih godina 20. veka. Dok su Arturu već u ranom detinjstvu oduzeta sva prava i mogućnosti, kada ga na doktorovo insistiranje smeštaju u instituciju tj. „dečiji pakao”, gde, prepušten na milost i nemilost tadašnjem sistemu koji guši svaku individualnost, provodi veći deo života, Ester živi u okruženju koje podstiče njenu samostalnost i obrazovanje, uz porodicu, prijatelje, asistente, nastavnike, koji je tretiraju kao ličnost, pružajući joj podršku, ali i upozoravajući je kada se ne ponaša primereno. Tako se apostrofira značaj porodičnog okruženja i različitih servisa podrške, kao i asistivnih tehnologija, pristupačnog prevoza i stanovanja, u svakodnevnicu mlade Ester. Uz sve navedeno, provlači se i element finansijske sigurnosti kao olakšavajuće okolnosti u njenom životu.

Stavljajući Ester i Artura, zajedno sa svim ostalim likovima, u različite životne situacije, pisac se bavi prijateljstvom, ljubavlju, brakom, seksualnošću, roditeljstvom, tugom zbog gubitka dragih osoba, teškim prihvatanjem očevog drugog braka, fizičkim i psihičkim zlostavljanjem i drugim, realnim pitanjima i tako čitaocu omogućava da prati njihova razmišljanja i sazrevanje, dok prolaze kroz razne faze života, boreći se za svoja uverenja, i da kroz osobine koje imaju i širok raspon emocija koje iskazuju uvidi da su osobe sa invaliditetom ljudska bića, kao i svi drugi, sa svim vrlinama i manama, a da kvalitet njihovog života ne zavisi od težine invaliditeta, već pre svega od mogućnosti koje im se pružaju i sistema podrške.

Razvoj informacionih tehnologija donosi brojne prednosti u životima osoba sa invaliditetom, pod uslovom da su im dostupne. U tom kontekstu, najpre ma-

šina pomoću koje se Ester, pošto ne može da govori, izražava kucajući, a zatim i kompjuter, imaju ključnu ulogu, kako u njenom privatnom, tako i poslovnom životu s obzirom da se ona bavi programiranjem i kreiranjem igrice *Skallagrigg*, misterije na kojoj se knjiga i zasniva, a koja zapravo povezuje ova dva lika.

Srpska literatura se, što se tiče jezika kojima se u njoj govori o osobama sa invaliditetom, kao i dominantnim stavovima prema ovoj populaciji, ne razlikuje znatno od svetske.

Primeru radi, u „Seobama” Miloša Crnjanskog, crkvenjak Sekula, čiji je invaliditet posledica surovog kažnjavanja, svoju okolinu podseća na ubijenu životinju sa glavom „oderanog ovna, bez kože, sa ispalim kostima“ (Crnjanski, 2004: 210) dok u „Travničkoj hronici“ Ivo Andrić (1988) jednog od mnogobrojnih, usputnih likova naziva „Ludi Švabo“, opisujući ga kao „maloumnog čoveka“, „budalu“, beskućnika koji živi od milostinje, služeći sredini u kojoj živi za podsmeh.

Dodeljuje Andrić likovima sa invaliditetom i karakteristike za svaku pohvalu, apostrofirajući da je Nikola Rota, tumač i kancelarijski činovnik, bio najoštroumniji u porodici, poliglota, „glavna ličnost posle generalnog konzula“ (Andrić, 1963: 108). Ipak, zapadajući u zamku društvenog šablona, srpski nobelovac mnogo više ističe negativnu stranu ovog „grbavog“, „nakaznog“, „drskog“, „mrgodnog“, „nepoverljivog“ čoveka, dodajući još da je „gord i nabusit“ i da „Njegovo mrzovoljno ćutanje nije bilo ništa manje teško, neprijatno i uvredljivo od njegovog govora“ (Andrić, 1963: 109).

Za haznadara Bakija kaže da je „telesna i duševna nakaza, čudovišna mašina za računanje, čovek koga su svi mrzeli i koji ništa drugo nije ni tražio“, a zatim objašnjava: „Ne priznajući to ni sam sebi, vezir, koji je inače voleo samo mirne i blagorodne ljude, držao je i trpeo ovog pakosnog osobenjaka pored sebe po nekom sujevernom nagonu, kao neku amajliju koja privlači na sebe svu mržnju i sve zlo, izbliza i izdaleka. To je bila „vezirova kućna zmija“ ” (Andrić, 1963: 172).

I Andrić, kao i društvo, nalazi opravdanje za ovakvu pogrdnu terminologiju i diskriminišuće stavove prema osobama sa invaliditetom, skidajući odgovornost sa sebe i prebacujući je na lik sa invaliditetom: „Bezgranično i svirepo zao, on u stvari nije imao ništa do tog zla, jer mu ništa nije ni trebalo od života, osim tog zla“ (Andrić, 1963: 172).

Dokle može ići surovost ogorčenog vojnika, prikazuje Stevan Jakovljević u knjizi „Srpska trilogija“. Oni na eliminaciju osoba sa invaliditetom, inače oslobođenih vojne obaveze, gledaju kao na benefit za društvo: „...Ali evo ti sad

prilike da sa tim škartovima raščistiš...Prvo bih njih pustio u borbu. Ako nema jedno oko, a ime zdrave noge, natovari mu municiju na leđa, pa neka nosi dotle dok ne pogine. Ako ima zdrave oči, a nema jednu nogu, stavi ga negde u zasedu i podaj mu mitraljez...E, bato tu bih pored mitraljeza postavio one ćorave u jedno oko, ali sa zdravim nogama, pa neka oni spasavaju mitraljez. A ako svi izgину i ostane mitraljez...opet dobro: manje je tri do četiri škarta“ (Petrović, 2010: 290).

Ni žene pisci u međuratnom periodu ne odolevaju etiketiranju svojih junaka sa invaliditetom, ali im „dozvoljavaju“ da budu ljudska bića sa emocijama i da imaju pravo na ljubav i porodicu. Zora Đorđević ih naziva ljudima sa „ratnim zlom“, a za Milicu Jakovljević Mir-Jam oni su „ranjeni orlovi“ (Petrović, 2010: 290).

6. Stereotipi o osobama sa invaliditetom u filmu

Invalidnost je kao inspiracija poslužila i brojnim filmskim rediteljima koji su se, takođe, služili sličnim klišeima kao i pisci, predstavljajući likove sa invaliditetom kroz esktrime: kao zlikovce željne osвете ili kao depresivne osobe kojima je neohodna zaštita i podsticaj osoba bez invaliditeta. Osim toga, na filmu slepi ljudi uvek imaju istančano čulo sluha i obavezno moraju da opipaju lice sagovornika, dok gluvonemi umeju da čitaju sa usana, invaliditet se često „pobeduje“ čvrstom verom u čuda, a voljeni se „oslobađaju“ tereta u vidu osobe sa invaliditetom tako što ona odlazi u instituciju ili umire, inspirišući osobu bez invaliditeta da živi punim plućima.

Glavni negativci u horor filmovima se u većini slučajeva u fizičkom smislu po nečemu razlikuju od onoga što društvo smatra standardnim. S obzirom da su nekada takvi ljudi smatrani cirkuskim atrakcijama, u takav ambijent je smeštena i radnja jednog od prvih horor filmova, pod nazivom „Nakaze“, u kome poriv za osvetom niske ljude, iako na početku prikazane kao časne, pretvara u svirepe ubice. Nekoliko decenija kasnije, u čuvenom serijalu „Košmar u ulici Brestova“, junake iz nastavka u nastavak, takođe u znak osвете, progoni i kasapi strahotni Fredi Kruger, čovek lica deformisanog usled teških opekotina, sa jezivim noževima umesto prstiju (Šapiro, 2005: 22-23).

Jaka veza između invaliditeta i negativnog karaktera u sedmoj umetnosti vidi se i u idiličnim filmovima, poput ostvarenja „Divan život“. Iako glavni lik u ovoj božičnoj priči, Džordž Bejli, ima oštećenje sluha, herojski stečeno dok je spasavao mlađeg brata u detinjstvu, daleko veći akcenat je stavljen na invaliditet pohlepnog bankara, Gospodina Potera, koji narušava miran život stanovnika

američke provincije, opsesivno pokušavajući da im uzme svaki cent i zavlada njihovim mestom.

Kada je u pitanju romantična tematika, jedan od obaveznih elemenata je ubeđenje da ljubavnici sa invaliditetom voljenima predstavljaju teret. Ovaj element je naročito dominantan u filmovima snimljenim nakon Prvog svetskog rata, u kojima snažan, zdrav muškarac odlazi u rat, odakle se vraća kao osoba sa invaliditetom, poljuljanog samopouzdanja, očajan i mrgudan. Iz emotivnog pakla, najčešće ga izvodi lepa i strpljiva verenica koja ga svojom nežnošću ubeđuje da ga voli zbog njega samog, bez obzira na invaliditet, kao što to u filmu „Mračni anđeo“ čini uporna Kiti. Sličan trend se nastavlja i posle Drugog svetskog rata i rata u Vijetnamu, mada se polako uvode i dodatni, dramski elementi, poput teškoća pri integraciji u društvo, kako je prikazano u filmovima „Najbolje godine naših života“, „Ljudi“, „Povratak kući“ ili „Rođen četvrtog jula“

Pristup ovoj temi je bio sličan i u romantičnim filmovima snimanim tokom celog 20. veka, nezavisno od svetskih ratova, o čemu svedoče ostvarenja „Leptiri su slobodni“, „Deca manjeg Boga“ ili „Na prvi pogled“. U ovim filmovima protagonisti imaju različite vrste invaliditeta, ali im je zajednička stereotipna linija, a to je „spas“ koja dolazi od osobe bez invaliditeta, menjajući im dotadašnji pogled na život. Osim ljubavi između žene bez invaliditeta i muškarca sa oštećenim vidom kao centralne teme, u ostvarenjima „Leptiri su slobodni“ i „Na prvi pogled“ zastupljeni su i motivi previše zaštitnički nastrojenih članova porodice, kao i samostalni život osoba sa invaliditetom. „Na prvi pogled“ sadrži i element oca koji odbija da prihvati invaliditet svog deteta, te napušta porodicu, što je jedna od činjenica, nažalost, ne tako neobičnih za realan život, kao i osobe bez invaliditeta koja po svaku cenu želi da „izleči“ osobu sa oštećenim vidom. Reditelj se potrudio da dočara i psihološko navikavanje čoveka slepog od malena na činjenicu da ponovo može da vidi, kao i njegovo „učenje“ da se prilagodi životu koji mu je stran, mada ga većina smatra „normalnim“.

Dok neke osobe sa oštećenim sluhom neguju takozvanu „kulturu gluvih“, ne smatrajući sebe osobama sa invaliditetom, u filmu „Deca manjeg Boga“ je upravo prikazano kako segregacija utiče na gluvonemu mladu ženu koja odbija da napusti okruženje, neku vrstu getoa, u kome je odrasla i školu za decu sa oštećenim sluhom gde se oseća „bezbednom“. Kao „spasilac“ se pojavljuje energični profesor bez invaliditeta, te uz pomoć neobičnih metoda koje uvodi u nastavu, ali i u život ove mlade, naravno, po pravilu, otuđene žene, uspeva da prodre do nje, mada ipak svestan da nije ona jedina koja treba da se menja.

Filmske reditelje su povremeno, osim već spomenutih autobiografija, inspirisali i životi poznatih i uspešnih osoba sa invaliditetom, među kojima su Ludwig Van Betoven, Helen Keler, Frenklin D. Ruzvelt, Frida Kalo ili jednostavno zanimljivih ljudi, poput prerano preminulog Rokija Denisa. Na osnovu njegovih biografskih podataka snimljen je film „Maska“ o životu mladića sa teškom deformacijom lobanje i lica, ali i o toliko puta već spominjanim predrasudama, značaju porodičnog okruženja, inkluzivnog obrazovanja, jednakih mogućnosti i integracije u sve segmente društva.

Nažalost, mnogo je više ostvarenja koja zastupaju sasvim suprotne stavove, pružajući podršku getoizaciji osoba sa invaliditetom. Jedan od primera je čuveni, oskarom nagrađeni „Kišni čovek“. Priča o Čarliju i Rejmondu, njegovom bratu sa autizmom, sadrži mnoge klišeizirane stavke, ali ipak predstavlja jedan od filmova koji je izvršio značajan uticaj na podizanje svesti o ovom pitanju. Na početku površan i nestrpljiv, Čarli s vremenom uviđa da je Rejmond pre svega ličnost sa brojnim vrlinama i sposobnostima, kao i da mu je starateljstvo nad starijim bratom mnogo važnije od novca. Ipak, doktori donose finalnu odluku o vraćanju Rejmonda u instituciju kao najboljem mestu za njega, podstičući na ovaj način segregaciju, umesto socijalnu uključenost. Da je snimljen nešto kasnije, kada se sve više razvija socijalni model i jačaju različiti servisi podrške za osobe sa invaliditetom u lokalnoj zajednici, moguće je da bi ovaj film imao drugačiji kraj. Rejmond bi na filmu, ali i u realnom životu, ukoliko živi u nekoj od razvijenih zemalja, mogao da postane korisnik programa stanovanja uz podršku i da ostane da živi u zajednici.

Sličnu tezu zastupa i televizijski film „U bolesti i zdravlju“, u kome junakinja sa telesnim invaliditetom, majka i supruga, svojevoljno odlazi u instituciju, a da bi kraj bio još patetičniji, mužu, sa osmehom na licu i tugom u očima, daje „blagoslov“ da nastavi vezu sa ljubavnicom, njenom nekadašnjom personalnom asistentkinjom, želeći im sreću u zajedničkom životu. Osim odlaska osobe sa invaliditetom od kuće kako porodici ne bi bila na teretu, ovaj film potencira i zabludu o ovoj populaciji kao nekavim plemenitim i nesebičnim superbićima.

U potpunosti drugačiji po pristupu, mada i dalje sa nekoliko standardnih elemenata, jeste američki rimejk italijanskog filma „Miris žene“, između ostalog, značajan zbog činjenice da se kroz jedan tako moćan medij kao što je film uvodi lice koje asistira slepoj osobi u obavljanju svakodnevnih aktivnosti, a nije medicinske struke, što i jeste poenta personalne asistencije, omogućavajući mu da uz ovakav vid usluge živi samostalno. U središtu zapleta su slepi, penzionisani poručnik, na početku uglavnom sa čašom u ruci, neprijatan i grub, i mladić

kome je neophodan posao, te prihvata vikend angažman - asistiranje nezgodnom i zajedljivom poručniku. Iako predstavljen kao svojeglav, na momente i nerazuman, Frenk Slejd, donoseći samostalno odluke o svakom svom narednom potezu, zapravo demonstrira u praksi principe filozofije samostalnog života, a pre svega značaj servisa personalne asistencije. Zahvaljujući odnosu koji se razvija između dvojice protagonista, u skladu sa već navedenim uverenjem da je osobi sa invaliditetom neophodna osoba bez istog da bi smekšala prema okolini i shvatila vrednosti života, poručnik Slejd, demonstrirajući svoju inteligenciju i elokventnost, pomaže mladom Čarliju da ostane u prestižnoj školi i shvata da je i on sam potreban drugima, koliko i oni njemu. Kraj filma je začinjeno mogućnošću romanse između Slejda, koji svoj šarm pokazuje naročito u kontaktima sa ženskim epizodnim likovima, i profesorke koja je očarana njegovim nastupom pred školskim odborom za izbacivanje. Film je poznat i po nezaboravnoj sceni u kojoj slepi poručnik, nakon što mu personalni asistent opiše izgled i koordinate sale, uz laki flert i prepoznatljive taktove tanga, pleše sa mladom i lepom gošćom restorana.

Iako različiti po svemu ostalom, zajednička linija filmu „Miris žene“ i više od deceniju kasnije snimljenom francuskom ostvarenju „Nedodirljivi“ su na plastičan, dinamičan i zanimljiv način prikazane mogućnosti koje osobama sa invaliditetom pruža servis personalne asistencije. Protkana humorom, ova drama govori o odnosu dva čoveka koji se upoznaju na intervjuu za posao: bogatom preduzetniku Felipeu, korisniku invalidskih kolica, i Drisu, nekonvencionalnom personalnom asistentu sa kriminalnom prošalošću, pružanju prilika u životu, prihvatanju ljudi bez prejudiciranja, prijateljstvu, porodici, ljubavi, kao delu svačijeg života, bez obzira na invalidnost ili boju kože.

Da osobe sa invaliditetom nemaju posebne potrebe, već obične čovečije emocije i širok spektar sposobnosti, ilustruje i Forest Gamp u istoimenom filmu koji, uz primerenu dozu humora, obrađuje temu invalidnosti u direktnom kontaktu sa pitanjima rasne diskriminacije, diskriminacije žena, globalne politike, svetskih sukoba, jasno pokazujući da osobe sa invaliditetom ne žive na pustom ostrvu, već čine deo kompleksnog društvenog mozaika. Glavni protagonista, možda nezainteresovan za promene u društvu na globalnom nivou i „ne mnogo pametan“ kako sam kaže, svojim delima pokazuje da ume da voli, bude dobar prijatelj, pokrene posao, zaradi, brine o bolesnoj majci, kasnije i ženi koju voli, a zatim i da odgaja sina.

Iako na početku sa standardnim filmskim karakteristikama kada je ova populacija u pitanju, a to su bes prema celom svetu i sklonost ka alkoholu, upečat-

ljivi lik poručnika Dena, osobe sa posledicama amputacije donjih ekstremiteta, uz Foresta i njegov jednostavan pogled na život, se iz zapuštenog i nervoznog veterana s vremenom razvija u zadovoljnog čoveka ostvarenog na poslovnom i privatnom planu.

Uprkos tome što nisu zaobiđeni neki klišeji, poput onog da osobe sa intelektualnim invaliditetom imaju neobične talente, kao i u „Kišnom čoveku“, zatim obavezan element poslovne saradnje, u ovom slučaju klijenta sa invaliditetom i advokaticice bez istog, koja prerasta u prijateljstvo, kao i pomoć koju osoba bez invaliditeta pruža osobi sa invaliditetom, pomalo zašecerani film „Ja sam Sem“ o borbi oca sa intelektualnim invaliditetom da zadrži ćerku koju sam odgaja, je reprezent filmova koji na konkretan način prikazuje da, uz adekvatnu podršku društva, osoba sa intelektualnim invaliditetom može da živi kao samostalni i ravnopravni član zajednice.

Bez obzira na čestu upotrebu politički nekorektnih termina, poput „bogalj“ ili „nakaza“, i uobičajeni „tužan kraj“, značajno mesto među filmovima koji za jednu od tema imaju invalidnost svakako zauzima i ostvarenje „Moćni“. U centralnom planu je toplo prijateljstvo između Maksa i Kevina, dva tinejdžera koji se razlikuju od onog što njihova sredina smatra „standardnim“, dok podtekst filma sadrži čitav niz ozbiljnih društvenih tema, poput integracije osoba sa invaliditetom, diskriminacije i stigmatizacije društva zbog različitosti, ali i etiketiranja zbog zločina koji je počinio drugi član porodice i sve prisutnijeg malteretiranja među adolescentima.

U 21. vek ulazimo uz pomalo razočaravajuću činjenicu da se ljudska svest možda najteže menja, uprkos dosta osnaženom pokretu osoba sa invaliditetom, njihovom aktivizmu, borbi za ljudska prava, nastojanjima da se na različite načine podigne nivo svesti društva o sposobnostima i mogućnostima ove populacije, što demonstrira čuveni Klint Istvud, kao reditelj oskarom nagrađenog filma „Devojka od milion dolara“. Patetična priča o devojci u usponu bokserske karijere, koja, nakon povrede tokom meča, postaje osoba sa teškim telesnim invaliditetom, te u potpunom neskladu sa jakim karakterom prikazanim do tog trenutka, moli trenera da joj „skрати muke“, što on, teška srca i uz mnogo griže savesti, na kraju i čini ubrzigavši joj smrtonosnu injekciju, reflektuje stavove, očigledno još uvek prisutne čak i u razvijenim delovima sveta, a to je da je život sa invaliditetom bezvredan, prazan i nedostojan ljudskog bića.

Takav početak novog milenijuma kada je u pitanju način na koji su osobe sa invaliditetom prezentovane u sedmoj umetnosti, međutim, nikako ne umanjuje vrednost svega do sada postignutog u cilju podizanja svesti o pravima

ove populacije. Analizom izabranih književnih i filmskih ostvarenja, kao predstavnika određenog vremena u kome su nastala, može se uočiti da društvena i politička dešavanja značajno utiču pre svega na živote osoba sa invaliditetom, kao i na stavove celokupnog društva prema njima. Sigurno ne u dovoljnoj meri, ali osnaživanje osoba sa invaliditetom svakodnevno doprinosi podizanju svesti javnosti o ovoj populaciji što se može prepoznati i u masovnim medijima. Pitanje invalidnosti je odavno prevazišlo medicinske okvire, te se ova tema osim u tom, obrađuje i u kontekstu ljudskih prava, kulture, ličnih uspeha i dostignuća pojedinaca sa invaliditetom i svih socijalnih segmenata. Likovi sa invaliditetom u knjigama i na filmu postaju složeniji, prikazuje se značaj integracije u društvo, obezbeđivanja jednakih mogućnosti, inkluzivnog obrazovanja, kvalitetnih servisa podrške uz koje osobe sa invaliditetom mogu da vode samostalni život i budu ravnopravni članovi zajednice. Socijalni model pristupa invalidnosti se probija kroz čvrste zidine medicinskog modela, mada je posmatranje osobe sa invaliditetom kroz vizuru pacijenta i dalje zastupljeno, na momente čak i dominira. Koliko je teško izmeniti ljudsku svest, osobe sa invaliditetom u realnom životu svakodnevno osećaju, a jasno se vidi i kroz stereotipe koji se u elektronskim i štampanim medijima ponavljaju iz decenije u deceniju.

Priče o osobama sa invaliditetom kao o slabašnim bićima, izgubljenih bez nekog da se o njima „stara“ i donosi odluke o njihovom životu ili kao o osvetoljubivim zlikovcima i džangrizavim očajnicima, šalju pogrešnu i nerealnu sliku o populaciji koja čini 15% ukupnog stanovništva, podstičući zablude koje vode ka obespravljenosti, diskriminaciji i socijalnom isključivanju. Kao što ni čitav svet, a već odavno ni filmovi nisu crno-beli, tako se ni ljudi ne dele po nekakvom jednostavnom šablonu na dobre i loše samo na osnovu invaliditeta. Kada su već, zahvaljujući savremenim tehnologijama, u ponudi filmovi u koloru, to bogatstvo boja treba iskoristiti i za karakterizaciju likova sa invaliditetom i prezentovati ih ne na osnovu invaliditeta kao njihove glavne karakteristike, već kroz mane, vrline, ambicije, interesovanja i postupke određenog lika. Suština je kristalno jasna: osobe sa invaliditetom nisu istisnute iz istog kalupa niti imaju identične osobine i potrebe, već su ljudska bića kao i svi ostali, te takvu ulogu zaslužuju u masovnim medijima, kao i u stvarnom svetu.

7. Zaključak

Teorija, jednako koliko i praksa, pokazuju da je jedna od najupornijih prepreka na putu stvaranja inkluzivnog društva oduvek bila ljudska svest. Često je upravo nizak nivo na kome se nalazi predstavljao neprobojni zid koji je odolevao

pokušajima aktivista invalidskog pokreta da pokažu i dokažu prednosti okruženja u kome se respektuje različitost i podstiče ravnopravnost svih građana. Zato je rad na menjanju društvenih stavova prema osobama sa invaliditetom, neretko ograničenih tesnim diskriminatornim okvirima, dugotrajan, moglo bi se reći i beskonačan proces koji zahteva istrajnost, kreativnost, strpljenje, mudrost i motivaciju pre svega ugrožene grupe, a zatim i svih ostalih strana. Iako osobe sa invaliditetom već decenijama rade na podizanju svesti o svojim pravima, predstave o „humanim *ne-invalidima*“ od kojih se očekuje da pomognu nemoćnim, ali hrabrim „invalidima“, kao i slike osoba sa invaliditetom na kojima su zumirana ortopedska pomagala i njihova zabrinuta lica, iskazujući ogorčenost na državu i društvo, još uvek najlakše pronalaze put do javnosti. Ako se i govori o uspesima određene osobe sa invaliditetom, to se uglavnom čini potencirajući njihovu nadčovečansku hrabrost, bilo da je to obrazovanje, sport, formiranje porodice ili bilo koji segment života koji se podrazumeva kada je populacija bez invaliditeta u pitanju. Ogovornost za ovakve slike ne leži samo u medijima i nadležnim institucijama, već i kod jednog dela samih osoba sa invaliditetom koji su još uvek zastupnici medicinskog modela pristupa invalidnosti. Podizanje svesti celokupnog društva o osobama sa invaliditetom i njihovim pravima teško može imati željenog efekta ako je nivo svesti njih samih nizak. Pripadnici ove populacije su ti koji svojim zalaganjem, obrazovanjem, postupcima i zastupničkim radom treba da pružaju primer drugima i stvaraju sliku o sebi u društvu, utičući tako na svest drugih osoba sa invaliditetom i društva uopšte, a zatim i usmeravajući u željenom pravcu ulogu koju masovni mediji imaju u ovom procesu.

Ljudi usled finansijskih, bračnih, porodičnih, svetskih i raznih drugih kriza sve manje imaju vremena da čitaju između redova, zaboravljajući koliko je važno čitati ne samo ono što je eksplicitno, već i ono što nije rečeno. Kao značajno mesto uticaja, „mediji pomažu da se definiše šta predstavlja javnu temu, šta strukturiše naše shvatanje pojedinačnih događaja, i šta utiče na naše sumnje i verovanja, kao i na naša sećanja, razgovore koje vodimo, na naše postupke, pa čak i identitet“ (Kicinger, 2005: 427), te u skladu s tim, mogu da pomognu kod prihvatanja invaliditeta kako kod samih osoba sa nekom vrstom oštećenja, tako i u užoj i široj zajednici, kao i kod identifikovanja i pronalaženja konkretnih rešenja za socijalne, psihološke, fizičke i druge barijere.

Konfučije je još 450. godine pre nove ere rekao: „Reci mi i ja ću zaboraviti. Pokaži mi i ja ću upamtiti. Uključi me i ja ću razumeti“ (Sejers, 2006:9). Ključ za jednakost je u kontinuiranom podizanju svesti samih osoba sa invaliditetom,

ali i najšire javnosti, počev od uvođenja ove teme u školske kurikulume, preko zastupničkog rada, ličnog kontakta, zatim organizovanja stručnih, kulturnih i društvenih događaja, uz obavezno aktivno učešće predstavnika masmedija, sa akcentom na kvalitet, a ne na kvantitet kada je u pitanju medijska pokrivenost. Pravo je umeće formirati i održavati mrežu saradnika i saveznika kako bi u javnost izašle željene informacije koje su u interesu osoba sa invaliditetom, a višestruka uloga medija bila iskorišćena na najbolji mogući način.

Zastupljenost osoba sa invaliditetom u svim segmentima društva, kao i podizanje svesti o njima, više nije „humanitarno”, već pitanje ljudskih prava. Kako bi rad osoba sa invaliditetom imao suštinski uticaj na svest o pravima i kvalitet njihovog života, a efekat masovnih i drugih medija bio najbolji mogući, neophodno je:

1. Primenjivati u praksi zakone i propise koji podstiču inkluziju osoba sa invaliditetom.
2. Obezbediti pristupačnost fizičke okoline, prevoza, pristup tehničkim pomagalima, informacijama i komunikacijama, personalnoj asistenciji i uslugama u lokalnoj zajednici.
3. Aktivno uključivanje osoba sa invaliditetom u sve društvene tokove.
4. Zapošljavanje osoba sa invaliditetom u masmedijima i svim u drugim sektorima.
5. Kontinuirano raditi na informisanju, edukaciji i promenama stavova, ponašanja i uverenja osoba sa invaliditetom, medijskih radnika, nadležnih i šire javnosti u smeru socijalnog modela pristupa invalidnosti.
6. Koristiti osobe sa invaliditetom i njihova udruženja kao primaran izvor kada se govori ili piše o ovoj tematici.

Invalidnost nije pitanje kojim treba da se bave neki „posebni“ ljudi, niti osobe sa invaliditetom treba stavljati u nadležnosti isključivo jednog sektora, ministarstva, institucije. Pitanje invalidnosti je odgovornost čitavog društva. Osobe sa invaliditetom su manjinska grupa i tako će uvek i ostati, ali to ne znači da mora biti marginalizovana. Uz kvalitetne zakone i njihovu implementaciju, partnersku saradnju između državnih institucija i organizacija osoba sa invaliditetom, adekvatne službe podrške, društvo koje kontinuirano radi na obezbeđivanju jednakih mogućnosti za sve svoje članove, kao i uz razvijenu svest o svemu navedenom, osobe sa invaliditetom će biti ravnopravni građani i davati značajan doprinos zajednici u kojoj žive.

Literatura

- Andrić, I. (1988). *Travnička bronika*. Beograd: Prosveta.
- Brown, C. (1998). *My left foot*. London: Vintage.
- Centar za samostalni život invalida Srbije. (n.d.). Samostalni život je filozofija
Posećeno 1.9.2013. URL: <http://www.cilsrbija.org/ser/static.php?id=vise>.
- Crnjanski, M. (1987). *Seobe*. Beograd: BIGZ.
- Cucić, V. (2001). *Osobe sa invaliditetom i okruženje*. Beograd: Centar za
proučavanje alternativa i Handicap International.
- Estervic, I. (1995). *Koncept samostalnog života*. Posećeno 1.9.2013. URL:
<http://www.cilsrbija.org/ebib/Koncept%20samostalnog%20zivota.pdf>.
- Horwood, W. (1988). *Skallagrigg*. London: Penguin Books Ltd.
- Hoseini, H. (2013). *A planine odjeknuše*. Beograd: Laguna.
- Igo, V. (1977). *Zvonar Bogorodičine crkve*. Sarajevo: Svjetlost.
- Jovanović, I. (2012). Naše reči odslikavaju naše stavove. U J. Trkulja (ur.),
Zabrana diskriminacije osoba sa invaliditetom (str. 446-447). Beograd: Pravni
fakultet Univerziteta, Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije,
Službeni glasnik.
- Kicinger, Dž. (2005). Dejstva i uticaji medija, Ponovo o uticaju medija: uvod u
„nova istraživanja efekata medija“. U A. Bigs i P. Kobli (ur.), *Uvod u studije
medija* (str. 415–429). Beograd: Clio.
- Kovic, R. (2005). *Born on the Fourth of July*. New York: Akashic Books.
- Leru, G. (2009). *Fantom iz opere*. Beograd: IPS Media [etc.].
- Lorens, D. (2006). *Ljubavnik Ledi Četerli*. Beograd: Kompanija Novosti A.D.
- Melvil, H. (1969). *Mobi Dik*. Beograd: Narodna knjiga.
- Petrović, Lj. (2010). Jezik invalidnosti kao društveni problem kroz istoriju.
Hereticus, 3-4: 77–92.
- Stivenson, R. L. (1966). *Ostrvo s blagom*. Beograd: „Vuk Karadžić“.
- Šapiro, Dž. P. (2005). *Nema sažaljenja*. Tuzla: IC za osobe sa invaliditetom
„Lotos“.
- Šekspir, V. (1966). *Istorijske drame*. Beograd: Kultura.
- Tatić, D. (2011). *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*. Beograd: Službeni
glasnik.
- Vilijams, T. (2002). *Staklena menažerija*. Beograd: NNK-Internacional.

THE REPRESENTATION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN LITERATURE, COMIC STRIP AND FILM

Summary: Exposed to discrimination, segregation and ghettoization, due to ignorance, superstition and fear of unknown, persons with disabilities were treated as a burden and later as patients in compliance with the medical model of disability for centuries. In the second half of the 20th century, under the influence of political and social changes and united activists with disabilities, the social model of disability, based on human rights that belong to everybody, as well as the language of disability have begun to develop. Human awareness has been one of the greatest obstacles on the road of these changes. Therefore, raising awareness is a continuous process requiring persistence, education and motivation of primarily persons with disabilities but the entire public too, with the compulsory usage of all forms of media. In this paper the analysis of films, books and strip whose characters are persons with disabilities indicates how the perception of the media, as a reflection of the society's attitudes towards disability, has changed in time, from viewing persons with disabilities through the medical model of disability, as passive objects of other person's care, to observing disability from the human rights point of view and social model according to which disability is not a personal characteristic and individual problem, but a social phenomenon.

Key words: persons with disabilities, human rights, discrimination, models of disability, language of disability, comic strip, film, literature

